

לאה גולדברג (בשם העט "עדה גרנית")

דרמה סינית קטנה

הביא לדפוס והקדים דברי מבוא: גרעון טיקוצקי²⁴

יצירה קטנה זו של לאה גולדברג, מעין ויניטה, נכתבה בתחילת שנת 1951, במענה לפולמוס-זוטא שפרץ בינה לבין מבקר התאטרון והאמנות של עיתון "דבר" י"מ ניימן. זהו מחזה זעיר, "מערכון" – במשמעות שנהגה פעם, של מחזה קצר במיוחד, לרוב בן מערכה אחת, ולא במשמעות העכשווית. לאה גולדברג לא פרסמה בעצמה יצירה זו, והיא נמצאה בעיזבונה; עם זאת, הבקאים בכתיבתה נתקלו בקטע קצר מתוכה אצל חוקרת יצירתה הדרמטית של לאה גולדברג, אילנה נאמן המנוחה (עמ' 181 בספרה "ים בחלון"), וברפרודוקציה של מלוא כתב היד בסוף ספר המאמרים "פגישות עם משוררת" שערכו רות קרטון-בלום וענת ויסמן. "התביעה למקצועיות", כתבו השתיים בהערה ממצה לכתב היד, "לישרות אינטלקטואלית ולהשכלה רחבה כדבר המובן מאליו – אולי אינה מפתיעה, אך הטון הלוחמני-משועשע והרצון להצחיק מפגישים אותנו עם קו אישיות פחות מוכר אצל לאה גולדברג."

וזהו סיפור המעשה העומד מאחורי "דרמה סינית קטנה": גולדברג פרסמה רשימה ששמה "על חופש הביקורת ועל חופש מופרז" בעיתון "על המשמר" (12.1.1951, עמ' 5-6). ניתן לקרואה במלואה באתר "עיתונות יהודית היסטורית", ולכן אסתפק רק בהבאת פתיחתה – אנקדוטה חביבה (דומה שאין שני ללאה גולדברג בחילוף אנקדוטות ספרותיות הנחרתות בזיכרון – שאגב, אינן תמיד מדויקות): "הסופר האיטלקי הנודע אלברטו מוראביה פרסם לפני שנים אחדות מאמר באחד העיתונים – תיאור העיר ראווונה בגשם. כתגובה על כך בא מכתבו של ראש עיריית ראווונה, שהודיע בשצף קצף, כי מאמרו של אלברטו מוראביה הוא שקר וכזב: בראווונה לעולם איננו יורד גשם. מפאת הפחד שמא לא יבואו תיירים לראווונה, החזיקו כמה וכמה מאנשי העיר אחרי ראש עירייתם, וגם מכתביהם היו מלאים תמרוורים ואיומים, וכתוצאה מכך הוכרח מוראביה **במשך שנתיים** לפרסם את מאמריו בעיתונות בפסבדונים. קשה לדעת מה עשה מאז הקב"ה כאשר המטיר מטר על העיר ראווונה: מן הסתם אף הוא עשה דבר זה בפסבדונים" (ההדגשות כאן ובהמשך, ובכלל זה גם בטקסט של גולדברג עצמה, הן במקור).

מכאן המשיכה המחברת בתיאור היחס השלילי שמבקרי האמנות והתאטרון בארץ זוכים לו מידי היוצרים בשעה שדברי הראשונים אינם נעימים לאוזני האחרונים, אך בהמשך טענה שכל כמה ש"חופש הביקורת" חיוני, הרי שאינו יכול לחפות על חוסר מקצועיות מצד המבקרים. היא מנתה דוגמאות אחדות לטעויות מובהקות בדברי מבקרים ובייחוד התמקדה ברשימות העיתונות של יחזקאל משה ניימן (1893-1956), "תמיד יודע הוא שמות מצלצלים הרבה, תמיד בטוח הוא שיעשה בהם רושם רב על קהל קוראיו – ולגבי אלה היודעים באמת משהו איננו אלא מציג בכל פעם לראווה את כל בורותו. אך מה כוחם של אותם האחדים

²⁴ הטקסט נמצא בארכיונה של לאה גולדברג (אוסף 274, כ"12913) ומובא כאן באדיבות ארכיון "גנויים" מיסודה של אגודת הסופרים העברים במדינת ישראל ועו"ד יאיר לנדאו, יו"ר העמותה להנצחת לאה גולדברג ויצירותיה ומנהל עיזבונה.

המסכנים, היודעים את ערך הארודיציה הזאת? חלק קוראים וצוחקים והיתר מרכינים ראש בפני חכמה והשכלה נרחבת של בעל המאמרים. "מפאת כבודו לא הסגירה את שמו של מי שהיה סופר "דבר" מאז גיליונו הראשון של העיתון, בהזמנת ברל כצנלסון (וודאי לא מקרה הוא, שבחרה לנגח דווקא עמית מן העיתון – והמחנה – המתחרה לזה שלה), רק ציינה שלוש טעויות בולטות ברשימותיו: האחת, שייחס למחזאי האיטלקי פירנדלו את קבלת פרס נובל; השנייה, שטען כי הבמאי האוסטרי-השווייצי ממוצא יהודי ליאופולד לינדברג, שביים בתאטרון הקאמרי את מחזהו של יבגני שוורץ "הצל", הוא בעל שלושה תוארי דוקטור נפרדים – בספרות גרמנית, בהיסטוריה ובמוזיקה. הסברה של גולדברג לטעות: "לינדברג הוא בתכלית הפשטות דוקטור לפילוסופיה (כמו כל יהודי גרמני שני או שלישי ביישוב) והמקצועות שלו באוניברסיטה היו: גרמניסטיקה – המקצוע הראשי, והיסטוריה ותולדות המוזיקה המקצועות הצדדיים"; והטעות השלישית, קביעתו של ניימן שפרוסט חיבר פרודיות.

מי שהעמידה את המבקר על טעותו, נכשלה בטעות בעצמה, ללמדך שטעות לעולם חוזר: פירנדלו אמנם זכה בפרס נובל לספרות (בשנת 1934. הו, העידן שלפני "ויקיפדיה"!). ניימן מיהר להשיב ללאה גולדברג ברשימה ששמה "על חופש מופרז" (תשובה לביקורת), "שהתפרסמה כעבור שבוע ב'דבר'. לגבי שתי הטעויות האחרות שייחסה לו גולדברג, טען שפרוסט אמנם חיבר פרודיות, שמצא באנתולוגיה שערך היוצר הפולני יוליאן טובים, וכשכתב על תואר הדוקטור המשולש של לינדברג, הסתמך על שבועון משווייץ. ביחוד חרה לו שלאה גולדברג לא חתמה על הרשימה בשמה אלא בשם עט: "ואותה גישה: להתחבא מאחורי פסאבדונים ולקלוע לאַנונים, כלומר: להפוך את מישהו לאסופי, לבן בלי-שם. האם אין כאן ניסיון 'נאה' להתחמק מבית הדין? [...] לא נורא. הטורפת טרפה – ועדיין לא נקבע מי יצא נטרף. ואשר לבן בלי-שם, גם כן לא נורא. אותו מבקר מסכן אינו כל כך בן בלי-שם. בלאכסיקון יהודי לספרות שהופיע בוילנה, ובלאכסיקון יהודי לתאטרון שהופיע בניו יורק, ובדו-ירחון אנגלי בניו יורק, שאחד ממשנתפיו היה פירנדלו, ואף כמשתתף באנציקלופדיה יודאיקה בשטח האמנות, שמו אומר משהו לקוראיו ולחניכיו הסופרים בתפוצות – זה עשרות שנים – ואולי משהו גם לקוראיו החדשים בארץ."

לאה גולדברג היתה ערה לאירוניה הגלומה בעובדה, שמי שמתהדר בשמו ובהיותו נודע בארץ ובחו"ל, חושש להסגיר את זהותו: ניימן חתם על דבריו אלה בשם העט "מבקר ב'דבר". אולי עניין שמות העט הוא שהובילה לקרוא לתגובתה, שכאמור לא פורסמה, "דרמה סינית קטנה", שכן התאטרון הסיני נודע במסכותיו, ובחלק ממסורתיו נהגו השחקנים לציין בפני הקהל מיהן הדמויות שיגלמו. (ואולי זוהי "דרמה סינית" מפני שזהו משחק צלליות?) וכך היצירה הקטנה שלה חורגת מתחומו של הוויכוח הנקודתי והופכת משל קטן על הפער בין המחבר לבין כתיבתו, בין הדמות הביוגרפית לבין הפרסונה הספרותית, באמצעות ההתמקדות בשם העט, המסכה – אותו צעף דק בין הספרות לבין החיים, "תַּחֲרָה נַעֲשֶׂתָה לֹא-הֵיְתָה / בְּסִפְּקוֹת הַמְּשֻׁחָק הַתְּמִידִי" (סטפאן מלארמה, בתרגום דורי מנור).

כל כמה שזוהי "דרמה סינית קטנה", הרי שרוחו של הבמאי הרוסי המודרניסטי יבגני וכטנגוב (שביים בהבימה את "הדיבוק") שורה עליה. לאה גולדברג הזכירה אותו בפתח הנובלה המוקדמת שלה "מכתבים מנסיעה מדומה" (1936-1937), בדברי ל', בת-דמותה: "אני כותבת זאת כמו שהציג וכטנגוב את "טוֹרְנָדוּט": השחקן מתאפר על הבימה לעיני הקהל – אֵל לשכוח שהוא

שחקן ולא בן-מלך סיני!" היא מאמצת אפוא את שבירת "הקיר הרביעי" ואת טכניקת החשיפה של מבדה היצירה, שהיא תחבולה ספרותית בפני עצמה. כך מצטיירת "דרמה סינית קטנה" כסקיצה הכתובה בתבנית "טורנדוט", האופרה והמחזה המספרים על נסיכת הקרח הסינית שכל המבקש להינשא לה היה חייב בפתרון שלוש חידות, עד שבא הנסיך כלף וענה על שלושתן נכונה. אז נדרשה טורנדוט עצמה לענות על חידה אחת ויחידה: מהו שמו של פותר החידות. המסכה, או היעדרה, היא עקרונית כאן. אך מעבר למשמעויות הארס-פואטיות שבהסרתה, או מוטב: בהסרתה לכאורה, יש כאן עניין נוסף. דומה שזהו המקום היחיד שבו התייחסה לאה גולדברג בפירוש ובהרחבה לשם העט שלה, ודרכו – לגילוי וכיסוי זהותה כמבקרת ספרות ותאטרון. כבר כשהיתה בת עשרים חתמה על חלק מרשימות העיתונות הראשונות, שפרסמה בעברית בליטא משנת 1931 ואילך, בשם העט "עדה גראנט" (או גרנט). בהמשך אימצה שם עט נוסף, "לוג". טוביה ריבנר העלה אפשרות שמקורו של הפסבדונים "עדה גראנט" הוא בשם סבתה מצד אמה, לאה גראנט ("לאה גולדברג: מונוגרפיה", עמ' 210, הערה 59). מקור אפשרי אחר לבחירה בשם גראנט הוא חיבתה הגדולה של גולדברג לספרו של ז'ול ורן "ילדי רב החובל גראנט". נטשה גורדינסקי טענה בעבודת הדוקטור שלה כי גולדברג העמידה בכתיבתה העיתונאית שתי פרסונות נפרדות, בשני שמות עט שונים, "עדה גרנט" ו"לוג", וייעדה לכל אחת מהשתיים תפקיד תרבותי אחר: לראשונה קול סנטימנטלי ולשנייה קול פוליטי. אשר לשם הפרטי, בתנ"ך נזכרת כידוע עדה שהיתה מנשות למך (בראשית ד יט); אשתו השנייה היתה צילה – כשמה העברי של ציפה גולדברג, אם המשוררת. לימים העניקה גולדברג את השם עדה לשתי דמויות ברומנים פרי עטה: בכתב היד המוקדם של "הוא האור", שנקרא "בצל האב", שם הגיבורה, בת-דמותה של המשוררת, עדה; וברומן הגנוז "אבדות" מוקדש פרק לדמות ששמה עדה וייס.

בנובמבר 1950 חתמה לראשונה גולדברג בשם העט "עדה גרנית" (על רשימתה "אנחנו והלשון", "על המשמר", 10.11.1950), ובפעם השנייה, והאחרונה למיטב ידיעתי (להוציא הטקסט שלפנינו), על הרשימה "על חופש הביקורת ועל חופש מופרז". והנה כאן מבארת המחברת את פשר עברות השם, במעין מחווה, ספק כפשוטה ספק כמראה עקומה, לציוויו של בן-גוריון.

זהו גם אחד המקומות היחידים שבהם גולדברג התייחסה בקצרה לעמדתה כאישה-יוצרת בשדה גברי בעיקרו. "וסוף פסוק", כתב ניימן בחתימת דבריו, "אחרי ההתקפות 'הטורפות' של עדה גרנית, אין לה כל זכות להתחפר בעמדה נוחה, כשייכת למין החלש. היא לא חלשה. היא חזקה בכמה שטחים. ואני מבטיח לה לנהוג לפי כל הכללים של 'שויון-זכויות'. אגיב ואתגונן, מידה כנגד מידה, ואף מנה אחת אפיים. אולי יבינו החכמים שעליהם להיזהר בדבריהם."²⁵ הנה דבריה של החוכמה: מערכה קטנה, תרתי משמע, של המבקרת, כנגד כל טענה של המבקר; פתרונותיה של טורנדוט-גולדברג לשלוש חידות.

²⁵ השתלשלות רשימות העיתונות: י"מ ניימן, "שטר השטרות אשר לשלמה ב'המטאטא'", "דבר", ז' בתשרי תשי"ט, 30.9.1949, עמ' 6; י"מ ניימן, "העיריה שלנו' בהבימה", "דבר", "דבר השבוע", י"ב בניסן תש"י, 30.3.1950, מס' 13 (195), עמ' 18; "פילמאי" ו"מ ניימן, "סרטים", "דבר", ב' בשבט תש"י, 20.1.1950, עמ' 6; עדה גרנית [לאה גולדברג], "על חופש הביקורת ועל חופש מופרז", "משמר", 12.1.1951, עמ' 5-6; י"מ ניימן, "על חופש מופרז" (תשובה לביקורת), "דבר", 19.1.1951, עמ' 4.

דרמה סינית קטנה

הקדמה

אין דבר המשעמם יותר מוויכוח בין עיתונאים המגינים על עמדת דבר אשר כבר נאמר פעם אחת. אך מה לעשות, עברה גוררת עברה ותשובה גוררת תשובה ואין ברירה אלא למצוא צורה משעשעת קצת לתשובה השנייה. אולי כדאי אפוא, במקום פנים זועפות של ויכוח, להציג כאן לפני קהל קוראינו דרמה סינית קטנה, אשר הנפשות הפועלות בה מציגות עצמן, כיאה, לפני קהל צופיהם. הבה ונתחיל.

הפרולוג בפתח הבמה

עדה גרנית: קהל נאור ורב חסד, יש לי הכבוד להתייצב לפניכם. שמי לאה גולדברג. אעז להניח שאת השם הזה שמעתם כבר, אך לשווא תחפשוהו במילונים, בלקסיקונים ובאנציקלופדיות. השם הזה איננו נזכר בלקסיקון יהודי לספרות שהופיע בוילנה, ולא בלקסיקון יהודי לתאטרון שהופיע בניו יורק, אף לא בדו־ירחון אנגלי, אף לא באנציקלופדיה יודאיקה. אמנם נזכר שם זה במקרה באנציקלופדיה לספרות שמופיעה בארץ, אך מכיוון שבאותה אנציקלופדיה כתוב גם שביירון היה קריקטוריסט מובהק אף על פי שצ'לע על ירכו וגם שג'וזף קונרד כתב צרפתית אף על פי שהיה פולני, אנחנו לא נתייחס ברצינות אף להזכרת השם הנ"ל באותו אוסף של קוריוזים, ולא תהיה לך, קהל נכבד, ברירה אלא לקבל את שמי כמו שהוא ללא עטרות פאר של פרסום ספרותי לקסיקוני יהיה באשר יהיה.

לפעמים נוהגת אני להשתמש בפסבדונים עדה גרנית ובעל דברי ב"דבר" הודיע שאני מסתרת מאחורי הפסבדונים הזה. ואני ברוב תמימותי לא העליתי מעודי על דעתי כי בארץ יכול אדם החותם זה יותר מעשר שנים באותו פסבדונים עצמו (תחילה אמנם היה "גרנט" – אבל על פי צו החלפת השמות אמרתי לפסבדונים שלי: יהי שמך עברי!) להסתתר מאחורי מסכה אשר כזאת. האומנם אין זה מובן עדיין, שאדם המופיע בפסבדונים גלוי כזה, דינו כדין שחקן המתאפר בתפקיד מסוים כדי להתאים עצמו לאותו תפקיד, בשעה שבידי כל הקהל תוכנית של תאטרון ועליה כתוב השם האמיתי? ואני בטוחה, קהל נאור ורב חסד, שבשעה שקראתם את דברי [מחוק בכתב היד: לא הטלתם אפילו רגע אחד ספק בזה שהתוכנית עם השם האמיתי בידים] היתה בידים, כבידי בעל ה"דבר" עצמו, התוכנית עם שמי האמיתי. אך אם היו בכס כמה אנשים שלא תפסו את זהותי הריני חוזרת ומשתחוה אפיים ואומרת: שמי לאה גולדברג היא עדה גרנית היא גם זאת אשר היתה לפני חותמת על ביקורות התאטרון בשם "לוג". איזה גילוי אמריקה!

בעל ה"דבר": אבל אין לך כל זכות להתחפר בעמדה נוחה כשייכת למין החלש. את לא חלשה. את חזקה בכמה שטחים. ואני מבטיח לך לנהוג כלפיך לפי כל הכללים של "שוויון זכויות", אגיב ואתגונן, מידה כנגד מידה, ואף מנה אחת אפיים!

ע.ג.: בעל דברי היקר, למה זה נכנסת בשצף-קצף לתוך הפרולוג. עדיין לא סיימתי להציג עצמי. אך כמעט ולא רציתי להוסיף ולומר לקהל שאני אישה. שהרי בין כה וכה דיברתי על עצמי לפי כללי הדקדוק ואף שמי לא נתן לי זכות להכחיש את העובדה הזאת. אך האומנם "עמדה נוחה" היא? האמינה לי, שלא כל כך נוח להיות אישה, אפילו בספרות. ואשר לחולשה,

אמר כבר גבר אחד: "אתן המין היפה כשם שאנחנו המין החזק". ואני מעודי לא חשבתי עצמי לחלשה ולא ידעתי כלל שבספרות יש לנהוג בחוקי "ג'נטלמניות" מן הסוג הזה. רק פעם אחת, קהל נאור, הצילתני עמדותי כאישה. היה מעשה וצייר אחד שנעלב על ביקורת שביקרתי את תפאורותיו התפאר לפני חבריו שאלמלא הייתי אישה היה הוא מרביץ לי מכות. לטובתו של אותו צייר מניחה אני שהוא "התחפר מאחורי עמדה נוחה של גבר", ושלא היה מרביץ מכות אף למבקר ממין זכר. כי הרי כולנו חושבים, קהל נאור ורב חסד, שמכות ואגרופים אינם תשובה מספקת על ביקורת. ולפיכך הריני מוכנה – אם הכוונה לכתיבה ולמאמרים – לצפות למנה אחת אפיים, ואף "להגיב ולהתגונן", אף על פי שאני אישה.

ועתה, קהל נכבד, יודעים אתם מי העומדת לפניכם. הבה ונעבור לעצם המחזה.

תמונה א

בעל ה"דבר": בעניין הגאון פרוסט, הריני להודיעך שהוא בכל זאת כתב פרודיות והדוגמה של פרודיות של פרוסט היתה נחוצה לי כדי ללמוד זכות על הצגה בתאטרון עברי, שנקטו בה צורה פרודיסטית.

ע.ג.: כשלמבקר "נחוץ" דבר-מה קשה להתווכח עמו. אך אולי, בכל זאת, כדאי ליטול מן הנחוץ גם את אשר "נחוץ" יותר לקהל?

הלא אמרתי ברשימתי הקודמת: "אם אפילו כתב פרוסט אי-בזה כמה דפים של פרודיה, מה זה מוכיח?" ואכן, ב־*Pastiches et mélanges* יש לפרוסט דפים אחדים של חיקוי סגנון (הוא עשה דבר זה כדי להתאמן בכתיבה חופשית בסגנונות שונים בצרפתית) והמתעקש ביותר יכול לקרוא לכך גם בשם פרודיה (כפי שעשה כנראה גם [יוליאן] טובים), אך הדברים הללו הם חטאות נעורים של הסופר הגדול בטרם היה ל"גאון פרוסט" ואין הם אופייניים לו כל עיקר. וכדי ללמד זכות להביא דבר זה כמשל מאיר עיניים, הרי זה, באמת, מוזר במקצת, בשעה שיש בעולם דוגמאות של פרודיה שאין לחפשה בנרות ביצירתו של סופר, שכל אופיו אחר, אחר בתכלית. ה"גאון גוגול" כתב בימי נעוריו טרגדיה בימבים מחומשים, אשר אחר כך הוא התבייש בה מאוד, ואיש חוץ מחוקרי גוגול איננו חייב לדעת שכתב דבר אשר כזה. שער-נא בנפשך, שיכתוב מישהו בישראל מחזה בימבים מחומשים ואני כדי ללמד זכות עליו (אגב, למה ללמד זכות על צורות ספרות כשהן לעצמן?) אכתוב: "גם הגאון גוגול כתב בימבים מחומשים!" ואולי, בכל זאת, במקרה כזה ראוי יותר להזכיר, נניח, את שקספיר, אשר הימבים שלו הם באמת אורח כתיבתו ואופיו? הלא כנגד זאת דיברתי, אדוני, כנגד המקריות המתרברבת הזאת של הדוגמה "המלמדת זכות". האם עלי לחזור שנית על כל מה שאמרתי?

תמונה ב

בעל ה"דבר": ואשר ללינדברג: היה כתוב בשבועון שווייצרי שלינדברג הוכתר שלוש פעמים בתואר דוקטור. שבועון משווייץ הוא אסמכתה מספיקה.

ע.ג.: יכול אדם להיות מוכתר בתואר דוקטור אפילו ארבע פעמים. אין איש יכול להיות מוכתר בתואר דוקטור לגרמניסטיקה לחוד, להיסטוריה לחוד, ולתולדות המוזיקה לחוד. אלה הם מקצועות של הפקולטה הפילוסופית, ואפילו יהיה גאון בכל אחד מהם "אין חוכמות", הוא

מקבל דוקטורט אחד. ואולי לא הבין המבקר מ"דבר" את מה שהיה כתוב באותו שבועון. ואם היה כתוב: זוהי אסמכתה מספקת משערת אני. אם כן, כמה השתעשעה שווייץ אם נכתב שמה מה שנכתב! ואם מחר יהיה כתוב בשבועון משווייץ, שלינדברג נסע באבטובוס עם בטהובן, האומנם כדאי לאוץ ולבשר בשורה זאת לקורא העברי? ואולי יסביר לי בעל דברי החשוב מהו בכלל עניין הדוקטורטים לטיב הבימוי. עד כמה שידוע לי, לא היה לסטניסלבסקי ולווכטנגוב אפילו תואר דוקטור אחד ולריינהרט לא היו שלושה דוקטורטים ואיש לא התעניין אם יש לטיירון גטרי דוקטורט או אין. מה לעשות, וכותבת הטורים הללו (ולא מתוך קנאה, חלילה, כי במקרה, אשר אין לו כל חשיבות, יש לה אותו תואר מפואר וכנהוג: בשלושה מקצועות) איננה מאמינה שתואר דוקטור הוא סימן — לא לכישרון אמנותי בלבד — אלא אפילו להשכלה גדולה, כשם שפרס נובל, כפי שכבר אמרנו, איננו שיא ההוכחה לגדולתו של סופר.

ותמונה ג

בעל "דבר": אהא, ופירנדלו קיבל פרס נובל בשנת 34! ע.ג.: כאן טעיתי אני. ואני מבקשת סליחה באמת. יהיה דבר זה מחול לי ואני שמחה שבעל ה"דבר" מצא נקודה אחת של ממש להסתמך עליה כנגדי. דבר זה נשכה מלבי, חושבתי משום שממשלת מוסוליני טרחה באמת להשיג פרס נובל לפירנדלו (הוא היה ראוי לו, כמוכן) ואחרי אי-הנחת שנגרם לה בשנת 1926 באה על סיפוקה ב-34'. וגם זו עדות חשובה ומשכנעת לעטרת כבוד זו ששמה פרס נובל ושהיא באה במאמר כשבה עליון לסופר. אך אשר לעובדה עובדה היא, ואני לא אוכל אלא להרכין ראשי לפני עובדה.

וסוף פסוק: כפי שכותב בעל דברי, והוא האפילוג.

בעל ה"דבר" נעלב שלא קראתיו בשמו, ודיברתי עליו כעל "אנונים". אכן גם לי היה רגע של חולשת דעת אחרי שהופיעה רשימתי ובה לא היה שם המבקר אלא רק כתבתו בעיתון "דבר", לפי שהיו כמה אנשים שעלה על דעתם הרעיון האבסורדי שמא לעזרא זוסמן התכוונתי (ויש לומר לטובת קוראינו, כי רק מעטים חשדו חשד זה, לפי שע.ז. ידוע להם כאחד המבקרים הרציניים והמצוינים [מחוק: הטובים] שבארץ), אבל אני לא קראתי בשם אותו מבקר, באמת, לא מתוך הרצון לפגוע בכבודו, שהרי לא שבחים יתרים כתבתי עליו. ועוד: על רשימותיו שציטטתי, ועל כל פנים על זו בנוגע לשלושת הדוקטורטים, חתם בעל ה"דבר" עצמו — — בפסבדונים, ואני לא ידעתי שגם הפסבדונים הזה נזכר באנציקלופדיות ולקסיקונים.